

הנוסח הסמוך לחתימה של הברכה האמצעית בתפילות השבת עפ"י שיטת בעל 'שבולי הלקט'

גבריאל רוזנה

מבוא

מאמרנו יעסוק בשני עניינים שונים, שהצד השווה שבהם הוא זיקתם לדברי רבי צדקיה הרופא בספרו 'שיבולי הלקט' אודות הקטע הסמוך לחתימת הברכה האמצעית ('קדושת היום') של שבת. חלקו הראשון של המאמר עניינו הנוסח עצמו, ואילו החלק השני יתייחס למסקנות שמנסים פוסקי דורנו לדלות מתוך דבריו של רבי צדקיה ולוויכוח שעורר ניסיון זה.

הנוסחים השונים ותפוצתם

שני נוסחים עיקריים ידועים לקטע הסמוך לחתימת הברכה האמצעית של תפילת העמידה בשבת; האחד, הרווח ברוב הקהילות, הוא 'וינוחו בו ישראל מקדשי שמך', נוסח זה, בווריאציות שונות, רווח בסידורי הספרדים, אשכנזים ובסידור רומניה,¹ והנוסח האחר הוא 'וישמחו בך

1. דניאל גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשנ"ו, עמ' 132. על כתבי היד ששייך שם לרומניה, ראה לקמן.

ישראל מקדשי שמך. נוסח זה מצוי בנוסחאות צרפת ואשכנז ישנות² ונוהג עד ימינו במנהג בני רומי.³ נוסח שלישי - פחות מוכר, המאחד בתוכו את שני הנוסחים, מצוי בנוסח שזוהה בידי י"ב סרמוניטה כנוסח סיציליה: וישמחו בך וינוחו בו כל זרע ישראל.⁴ עובדה זו מחזקת את קביעתנו של סרמוניטה, לפיה מנהג סיציליה קרוב הן למנהג רומניה והן למנהג רומא,⁵ ויש בה גם משום דוגמה נאה לכלל, שטבע וידר, כי יכל מקום שאתה מוצא שתי נוסחאות שונות מתחרות זו בזו, לא ימלט שלא תמצא תרכובת של שתיהן במקום מן המקומות.⁶

בסידורי אשכנז וצרפת ניתן למצוא את החתימה וישמחו בך הן בשבת והן בחגים; כך למשל ביעבודת ישראל ויאוצר התפילות [שבהם אמנם מופיעה הנוסחה וישמחו בסוגריים], וכך גם במקורות קדומים יותר כמו בפירוש סידור התפילה להרוקח,⁷ בסידור ורמייזא,⁸ במנהג האשכנזים שבסלוניקי,⁹ וברוב כתבי היד הידועים של סידור רב עמרם גאון.¹⁰ אולם בסידור רומי, בנוסחה הנדפסת של מחזור ויטרי¹¹ ובכתב יד

2. ראה גולדשמידט שם, עמ' 26 הערה 12.
3. שם עמ' 163. מן הראוי לציין, שכן הוא כבר ביסוד ברכות הקדום מכל כתבי היד הידועים של נוסח זה; נוסח מעניין, הנראה כמשלב את שני הנוסחים, מצוי בסידור פרס - וינוחו בה עמך ישראל כי הם מקדשי שמך (סידור תפילה נוסח פרס, מהדורת שלמה טל, ירושלים תשמ"א, עמ' 14).
4. יי סרמוניטה, נוסח התפילה של יהודי סיציליה, יהודים באיטליה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 174. יש לשים לב לכך שכתבי יד פריס 606 ופריס 616, שבהם ראה גולדשמידט נציגים של נוסח רומניה, זוהו בידי סרמוניטה כנוסחי סיציליה (שם עמ' 141-143).
5. סרמוניטה שם, עמ' 138-139.
6. נפתלי וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 70.
7. פירושי סידור התפילה להרוקח, מהדורת ר"מ הרשקר, ירושלים תשנ"ב; תפילות שבת - ח"ב עמ' תעז, תפילות מועדים - שם עמ' תרלד.
8. שבת - גולדשמידט, שם עמ' 26, חגים - שם עמ' 27.
9. שבת - שם עמ' 253, חגים - שם עמ' 254.
10. סידור רב עמרם גאון, מהדורת גולדשמידט, ירושלים תשל"ב; שבת - עמ' סג, מועדים עמ' קי.
11. מחזור ויטרי, מהדורת הורביץ, ירושלים תשכ"ג; שבת - עמ' 143, מועדים - עמ' 299.

היחיד של סידור רב עמרם שמוצאו מאיטליה,¹² אנו מוצאים נוסח זה בתפילות השבת, אך לא בתפילות החגים.

כבר בתקופות קודמות היו שהשיגו על אמירת 'וישמחו בך' בשבת, בטענה שאין הוא מתאים לא לחתימה שלאחריו ולא לתכניה של השבת.¹³ רבי צדקיה הרופא בשיבולי הלקט שלו, שנכתב גם כדי 'להחזיק מנהגנו מנהג איטליה',¹⁴ נחלץ להגנת הנוסח המקובל בקהילתו, ואלו דבריו: "מה שאמרו ישמחו במלכותך פירש הר' אביגדור כהן צדק נר"ו שסמכו על מה שאומר 'וביום שמחתכם ובמועדיכם' [במי י י] ואמר מר וביום שמחתכם זה שבת.¹⁵ ויש לומר שעל זה סמכו לומר וישמחו בך כל אוהבי שמך, ויש אומרים וינוחו בו ישראל אוהבי שמך".¹⁶

הוויכוח בין הראשונים על הנוסח 'וישמחו בך' מיוסד בעיקרו על עניין מקומה של השמחה בשבת. מתנגדיו טוענים, שהמנוחה ולא השמחה היא המאפיינת את השבת, בעוד שתומכיו מצביעים על כך שגם השבת מכילה בתוכה ממד של שמחה.¹⁷ בדומה לכך מצאנו גם בדברי האחרונים, אלא שאצלם עניין השמחה בשבת הוא העומד במרכז הדיון, ושאלת

12. סידור רב עמרם גאון, עמ' קי. כתב יד זה הוא כתיב בימ"ל בניו יורק מס' 4074, ולפי קביעתו של גולדשמידט [שם עמ' 13], כתב יד זה נכתב באיטליה, אם כי אין ברור, מהו הנוסח שהוא מייצג.

13. ראה, למשל: סידור מה"ר שבתי סופר, בלטימור תשמ"ז, ח"א עמ' 7-9; ספר המנהגים לרבנו איזיק טירנא, מהדורת שפיצר, ירושלים תשל"ט, עמ' יט ובהערות המהדיר שם; שו"ת מהרי"ל החדשות, סימן לד, מהדורת סך, ירושלים תשל"ז, עמ' לג, ושם בהערה 1 ציין, שמצא את הנוסח 'וישמחו בך' 'בקצת סידורים נוסח ספרד חסידי בסוגריים בכל תפילות העמידה של שבת, אמנם, כאמור, נוסח זה נמצא בנוסחאות אשכנז וצרפת ישנות; רבי אהרון הכהן מלוניל, אורחות חיים, סדר תפלת ערב שבת, ח מהדורת שלום ויהודה קליין, אור עציון תשנ"ו, עמ' 245 ובהערות שם; רבי יעקב ורדיגר, צלותא דאברהם, עמ' רמג.

14. רבי דור ברבי יהודה מסיר לאון, כבוד חכמים, ברלין תרנ"ט, עמ' 39.

15. ספרי, במדבר עז.

16. שבולי הלקט, פב, מהדורת מירסקי, עמ' 314. מעניין, כי בתניא רבתי (סימן יז, עמ' 42) מובאים דברי רבי אביגדור כהן צדק ללא התוספת של רבי צדקיה התומכת בנוסח רומי. יש בדבר כדי ללמד על היחס בין שבולי הלקט לתניא רבתי.

17. טענות כאלה לכאן ולכאן חוזרות ונשנות במקורות שצוינו לעיל בהערה 5, ראה שם.

הנוסח מובאת אגב נושא זה.¹⁸ אמנם ייתכן שמניע אחר הוא שפעל כאן, והוא המגמה ליחד לשבת נוסח שונה מזה של יום טוב. דומה כי סוגיית הבבלי,¹⁹ הדנה בחתימה של ברכת קדושת היום בשבת ובחג, סובבת כולה סביב שאלת היחס בין השבת לחגים הנובעת מקיומם של צדדי דמיון ושוני ביניהם,²⁰ ומכריעה בסופו של דבר, כי בתפילה יש להדגיש דווקא את השונה ביניהם. אפשר שקביעה זו הוחלה גם על הקטע הסמוך לה, וכך נולדה הדרישה להבחנה בין הנוסח הנאמר בשבת לזה הנאמר בחג. תימוכין להשערותנו היא העובדה שהנוסח יישמחו בך ישראל מקדשי שמך נעלם מתפילות השבת דווקא בסידור האשכנזי שבהן, וכאמור לעיל, הוא נאמר בתפילות החגים, בעוד שבקהילות שבהן, כמו שצינו בתחילת דברינו, אין הוא מופיע בתפילות החגים, הווי אומר - אצל בני רומי²¹ הוא מצוי בתפילות השבת, למרות ההשגות, הפקפוקים והערעורים שקמו על כך.

סמך נוסף להשערה זו ניתן למצוא בכתבי היד של מחזור ויטרי. כמו שצוין למעלה, בגרסה הנדפסת הנפוצה של מחזור זה נמצא הנוסח

18. ראה רבי חיים חזקיהו מדיני, שדי חמד, בני ברק תשכ"ג, חלק א עמ' 255-256; רבי יעקב ורדיגר, צלותא דאברהם, חי"ד, ד"ה יישמחו במלכותך, עמ' רכט-רלב, וראה שם עמ' רמ, ד"ה יינוחו בהי.

19. מן הגמרא (פסי קיז ע"ב) עולה, כי זקני פומבדיתא מדגישים את המפריד בין שבת לחגים וסבורים, כי ההבדל ביניהם צריך להתבטא בחתימת הברכה. רבא לעומתם, סבור, ככל הנראה, כי יש להדגיש דווקא את המשותף, ואם ישנו נימוק כל שהוא התומך בנוסח זהה לשבת ולחגים - יש לסמוך עליו. דומה כי אין כוונת רבא לומר כי עובדת היות התפילה נערכת בציבור היא הקובעת את נוסח החתימה, שהרי נוסח זה נקבע כבר על סמך הנוסח הנהוג גם בחגים, ולא בא הטעם לפיו "צלותא ברבים איתא" אלא להוות טענת נגד נוכח סברתם של זקני פומבדיתא ולאפשר את המשך קיומו של נוסח אחיד לשבת ולחגים. אמנם בסופו של דבר הסיקו החכמים, ככל הנראה, כי טעם זה אינו מספק, ואף רבא קיבל את דעתם של חכמי פומבדיתא, לפיה יש להבדיל בין נוסח התפילה בשבת לבין זה של יום טוב.

20. שאלה זו עולה כבר מתוך הכתוב. ראה אלחנן סמט, עיונים בפרשת השבוע, סדרה שנייה, מעלה אדומים תשס"ה (כרך ב), עמ' 100-102.

21. ראה גולדשמידט, שם עמ' 141 (מחזור רומניה), 166 (מנהג בני רומא, וראה שם הערה 76).

וישמחו בך בליל שבת, ואיננו בתפילות החגים. לעומת זאת, בכתב יד אחר של אותו מחזור, הידוע ככתב יד רגיו, שבו נאמר בתפילת החגים וישמחו בך ישראל מקדשי שמך,²² הנוסח הנאמר בשבת הוא וינוחו בו ישראל מקדשי שמך²³ - כבמנהג הספרדים.

הווי אומר - בדברי הפוסקים כרוך הדיון בנוסח וישמחו בך בשבת בשאלת מקומה של השמחה ביום זה. אולם ייתכן, כי בסופו של דבר, הרצון להבחין בין תפילות השבת לתפילות המועדים הוא שהכריע את הכף. אם כנים דברינו, הרי שלפנינו תופעה מעניינת - דווקא תמימות הדעים הרעיונית - ההסכמה בדבר הצורך להבחין בין תפילות השבת לאלו של החגים - היא שהובילה לפיצול בנוסחים המשנים את תפילת השבת בהתאם לתפילת המועד הנהוגה אצלם.

במידה מרובה מזכיר דיון זה דיון אחר, שגם בו שאלת השוואתה של תפילת השבת לזו של המועדים היא העומדת במרכז, והוא הדיון על אמירת 'אתה בחרתנו' בתפילות השבת, הנדחית, בין השאר, גם בנימוק שלפיו היא מתאימה למועדים, אך לא לשבת, השונה מהם באופייה ובתכניה.²⁴ ייתכן שגם שם בסיס הדברים הוא הרצון לבטא בתפילה את השוני בין השבת למועדים.

גורם נוסף שאולי סייע גם הוא לשימור הנוסח וישמחו בך במנהג רומי הוא השפעתה של הקבלה, וכידוע, כבר הזוהר מייחס חשיבות רבה לשמחה בשבת.²⁵ חכמים מאוחרים, המכירים בעיקר את נוסחאות האשכנזים והספרדים, תמחו על כך והציעו לדבר הסבר משלהם,²⁶ אולם

22. גולדשמידט, שם עמ' 76.

23. שם עמ' 73.

24. ראה נפתלי ויזר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, חלק א עמ' 295-

319, וראה שם בייחוד בעמ' 300 הערה 21.

25. שולחן ערוך הזוהר, ירושלים תשנ"ו, רמב, כד-לא (כרך י, עמ' עו-צה).

26. ראה שם רצב הערה נג (שם עמ' כט).

נראה כי ליהודי איטליה שימשו דברי הזוהר מעין אסמכתא למנהגם והגנה על נוסחתם מפני מבקריה, אף שלדעת המקובלים עצמם, יש לומר בשבת וינוחו, והתיבה המתייחסת לשבת, משתנה מתפילה לחברתה.²⁷

שיטת 'שיבולי הלקט' ומנהג הספרדים והאשכנזים כיום

עניין אחר הקשור גם הוא לשיטת 'שיבולי הלקט' הוא נוסח חתימת קדושת היום במנחה של שבת. הרב עובדיה יוסף ערך תשובה מפורטת המוקדשת כולה לעניין זה.²⁸ בתוך התשובה מובא רבי צדקיה הרופא, כמי שסובר, שבכל התפילות יש לחתום וינוחו בו. ברם עיון במקור הדברים מראה, כי הם אינם עוסקים בחתימה, אלא בקטע שלפניה - 'אתה אחד ושמן אחד'. שאלה זו עוררה חכמים שונים, שפרסמו את דעתם. בכוונתנו לסכם דיון זה ולהוכיח, כי לדעת 'שיבולי הלקט' יש מקום לחתימה וינוחו בו בכל התפילות, אם כי הדבר אינו עולה מדבריו המובאים ביחווה דעת, אלא ממקום אחר.

בין שאר דיני תפילת המנחה של שבת דן בעל 'שיבולי הלקט' בשאלה, האם יש לומר 'יום מנוחה וקדושה' או 'מנוחה וקדושה' ללא הזכרת המילה 'יום' ומסיק - "'יום מנוחה וקדושה לעמך נתתי' - כך ראוי לומר, שהרי בסוף הלשון אומר 'ינוחו בו', שהוא לשון זכר, ומי שאינו אומר 'יום מנוחה' צריך לו לומר 'ינוחו בה', שכל הלשון שלמעלה הוא לשון נקבה" [שיבולי הלקט, קכו];²⁹ מכאן מבין הרב עובדיה יוסף, כי לדעת בעל 'שיבולי הלקט', יש לחתום בכל תפילות שבת, גם בתפילת המנחה, וינוחו בו.

27. עניין זה נידון בהרחבה בדברי הפוסקים, ראה, למשל, הרב יצחק יוסף, ילקוט יוסף, רסז טו (ירושלים תשנ"ב, ח"ד עמי ריא) ובהערות שם.

28. יחווה דעת, ירושלים תשמ"ג, חלק ה סימן ל (עמי קמד-קמו), וראה גם ילקוט יוסף, שם.

29. רבי צדקיה הרופא, שבולי הלקט, מהדורת מירסקי, ירושלים תשכ"ו, עמי 412. מן הראוי לציין, כי למרות דבריו אלו של בעל שבולי הלקט, ולמרות שנשנו ב"תניא רבתי" (תניא רבתי כ, ורשה תרל"ח, עמי 53), עדיין הנוסח הרווח בסידור התפילה כמנהג בני רומי הוא 'מנוחה וקדושה' ללא 'יום' ולאחריו וינוחו בה.

הסבר זו תמוה, שהרי בעל 'שיבולי הלקטי' מצביע במפורש על אמצע הברכה, ולא על סמוך לחתימתה, וכבר אֶזכר זאת הרב יוסף חיים הכהן במאמר בירחון התורני 'אור תורה'.³⁰

בגיליון אחר של אותו ירחון ניסה הרב דניאל שי' הלוי ליישב את התמיהה.³¹ לדעתו, יש להקיש מאמצע הברכה לסופה, ואם באמצע הברכה ברור לבעל 'שיבולי הלקטי' כי יש לנקוט לשון זכר, והוא אף דורש משום כך להוסיף את המילה 'יום', הרי שגם בסיומה יש להשתמש בלשון זכר ולחתום 'וינוחו בו', וכבר העיר העורך, שדבריו אינם מוכרחים.

כעבור שנה לערך, פרסם גם הרב בנציון כהן מאמר בנושא דידן, גם הוא ב'אור תורה'. לדעתו, דווקא מתוך דברי 'שיבולי הלקטי' ניתן להוכיח, שיש לחתום 'וינוחו בה', שהרי הכלל העולה מתוך דבריו הוא, שיש לדייק ולהבחין בין זכר לנקבה, אם כן ברור שבסוף הברכה, שם נאמר 'והנחילנו שבת קדש' בלשון נקבה (והכותב מביא מספר הוכחות מוצקות לכך ששבת היא לשון נקבה), יש להמשיך 'וינוחו בה' או להוסיף את המילה 'יום' ולגרוס 'והנחילנו יום שבת קדש'.

כללו של דבר - אם ניתן להוכיח דבר כלשהו מדברי 'שיבולי הלקטי', הרי זה שיש לחתום 'וינוחו בה'. ואכן בתשובה מאוחרת יותר קיבל הרב עובדיה את דברי התמיהים עליו וכתב, שאכן אין להביא ראיה מדברי בעל 'שיבולי הלקטי'.³²

אמנם נראה, לכאורה, כי כל הדיון סביב דברי בעל 'שיבולי הלקטי' אינו מתחיל, שהרי, כמו שראינו, לפי רבי צדקיה הרופא, חתימת הברכה האמצעית בליל שבת בכל התפילות היא 'וישמחו בך ישראל אוהבי שמך', ברם עיון נוסף מראה, כי דווקא מדברים שנכתבו ב'שיבולי הלקטי' כדי לבסס את הנוסח 'וישמחו בך', ישנה ראיה לשיטת הרב עובדיה יוסף, שכן

30. הרב יוסף חיים הכהן, בעניין נוסח 'וינוחו בו' במנחה של שבת, אור תורה, רפ (סיוון תשנ"א), עמ' תקצט.

31. דניאל שי' הלוי, אור תורה רפא (תמוז תשנ"א, עמ' תרעח).

32. יביע אומר, ח, או"ח יא לת, ירושלים תשנ"ה, עמ' מא.

מהם עולה, שבכל מקום שבו לפי נוסחו אומרים 'וישמחו בך', כלומר, בכל תפילות השבת ללא יוצא מן הכלל, הנוסח החלופי הוא 'וינוחו בו', כדעת הרב יוסף בהבנת שיטתו. אמנם הדבר סותר את הקפדתו של רבי צדקיה, שכפי שראינו לעיל, נזקק לה הרב בן ציון כהן, להבחין בין זכר לבין נקבה, ואולי הואיל ואין מדובר בנוסח המקובל והרווח בקהילתו, לא חש רבי צדקיה להרחיב כאן בכך, ייתכן גם כי לדעתו, האומרים 'וינוחו בו', צריכים לומר לפני כן 'יום שבת קדש', אלא שלא חש להאריך בדבר זה, הואיל ואין זה עיקר עניינו כאן.

חתימה

בחלק הראשון סקרנו את הנוסחים השונים, השוונו את השינוי שחל במנהג האשכנזי לשימורו של הנוסח במנהג האיטלקי וניסינו להציע לשינוי זה שני הסברים: האחד רואה את הדברים כנובעים משיקולי נוסח, והשני מוצאו מהשפעה של גורם חיצוני. שני הסברים אלה אינם סותרים זה את זה, אלא משלימים זה את זה, כלומר, שני הגורמים הם שפעלו כאן. בחלק השני הובא פסק הרב עובדיה יוסף, המסתמך בין שאר דבריו על דברי 'שיבולי הלקט'. הבנתו של הרב יוסף את דברי 'שיבולי הלקט' עוררה את תמיהתם של חכמים שונים ושימשה נקודת מוצא לדיון ביניהם, עד שבסופו של דבר חזר בו גם הוא מפרשנותו. ניסינו להראות, כי בסופו של דבר, אכן מובילים דברי בעל 'שיבולי הלקט' למסקנתו של הרב יוסף, גם אם בפשטות נראה, כי יש להבין אותם בצורה שונה, מזו שהבין אותם הוא עצמו.